

บทที่ ๕

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การศึกษาการสื่อสารที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสังคมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มีวัตถุประสงค์ในการศึกษา คือ ศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาสาระ ลักษณะ รูปแบบ และวิธีการสื่อสารที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสังคมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก รวมทั้งศึกษาวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงสังคมที่เกิดจากการสื่อสารที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เพื่อตอบปัญหาที่ต้องการทราบเกี่ยวกับเนื้อหาสาระ ลักษณะ รูปแบบ วิธีการสื่อสาร ที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสังคม และการเปลี่ยนแปลงสังคมที่เกิดขึ้นซึ่งปรากฏในพระไตรปิฎก

การศึกษามีแนวทางการวิเคราะห์ข้อมูล เพื่อตอบปัญหาที่ต้องการทราบตามวัตถุประสงค์ดังกล่าว โดยใช้หน่วยการวิเคราะห์ด้านการสื่อสารจากเกณฑ์องค์ประกอบการสื่อสาร คือ ผู้ส่งสาร (Sender) เนื้อหาสาระ (Message) ช่องทางการสื่อสาร (Channel) และผู้รับสาร (Reciever) หรือเรียกย่อว่า SMCR ตามทฤษฎีของเบอร์โต ร่วมกับเกณฑ์ของลาสเวลล์ คือ ใคร พูดอะไร ด้วยวิธีการและช่องทางใด ไปยังใคร ด้วยผลอะไร โดยในการศึกษานี้เน้นการพิจารณาองค์ประกอบด้านเนื้อหาสาระ และช่องทางการสื่อสาร หรือลักษณะ รูปแบบ วิธีการสื่อสาร ที่สัมพันธ์กับผู้รับสาร วัตถุประสงค์ และบริบทในการสื่อสาร โดยสามารถสรุปผลการศึกษาได้ ดังนี้

ผลการศึกษาจากวัตถุประสงค์ ปัญหาที่ต้องการทราบและแนวทางการวิเคราะห์ข้อมูลได้นำเสนอเป็นส่วนเนื้อหา ๓ บท คือ บทที่ ๒ นำเสนอเรื่องเกี่ยวกับเนื้อหาสาระ บทที่ ๓ นำเสนอเรื่องเกี่ยวกับลักษณะ รูปแบบ วิธีการสื่อสาร และบทที่ ๔ นำเสนอเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงสังคมที่เกิดขึ้นซึ่งปรากฏในพระไตรปิฎก โดยสรุปเป็นตารางแสดงความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบด้านเนื้อหาสาระ ช่องทางการสื่อสารหรือลักษณะ รูปแบบ วิธีการสื่อสาร กับ ผู้รับสาร วัตถุประสงค์ บริบทในการสื่อสาร และการเปลี่ยนแปลงสังคมที่เกิดขึ้น ได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๑ แสดงความสัมพันธ์ระหว่างผู้รับสาร เนื้อหาสาร วิธีการสื่อสาร และการเปลี่ยนแปลงสังคมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

ผู้รับสาร	เนื้อหาสาร	วิธีการสื่อสาร	การเปลี่ยนแปลง
กลุ่มผู้มีศรัทธาภาพ	ระดับปรมาตมถึง เนื้อหาที่เป็นแก่นแกนของพระพุทธศาสนา ไม่เคยมีศาสดา เจ้าลัทธิใดเสนอมาก่อน	นำเสนอเนื้อหาเรื่องเดียวกันกับผู้รับสารที่มีภูมิหลัง และบริบทแวดล้อมต่างกัน / ใช้สื่อประกอบทั้งที่เป็นนามธรรม และรูปธรรมที่เหมาะสมกับผู้รับสาร / ปรับสภาพผู้รับสารให้พร้อมที่จะรับสาร ทั้งด้วยอุบายต่างๆ และการสื่อสารแบบพิเศษ	ระดับปัจเจก เปลี่ยนจากปุถุชนเป็นอริยชน (ระดับสูงสุด)
กลุ่มผู้นำ	เน้นคุณสมบัติของผู้ปกครอง + แนวการบริหารปกครองที่เป็นไปโดยธรรมเพื่อเกื้อกูลแก่ชนทั้งหลาย	ใช้การเล่าเรื่องราวในอดีต ด้วยการยกนิทานเปรียบเทียบ การสาธกนิทานในอดีตมาสนับสนุนหลักคำสอน	ระดับสังคม ในประเด็นระบบการปกครอง
	ยกระดับจิตใจของผู้ปกครองเอง	วิธีที่สอดคล้องกับพระราชดำริแต่ละองค์ เช่น สร้างความสบายใจ แก้อ้อสงสัย ใช้ปาฏิหาริย์ เช่น แผ่นเมตตา และปาฏิหาริย์จากคำสอน	ระดับปัจเจก อริยปุถุชน เป็น กัลยาณปุถุชน หรือ อริยชน (ระดับต้น) + ระดับสังคม ในประเด็นระบบการปกครอง
กลุ่มสาวกคนสำคัญของลัทธิอื่น	เนื้อหาที่มีทั้งลักษณะปฏิรูป และปฏิวัติหลักคำสอนที่มีอยู่เดิมในลัทธิอื่น	ใช้วิธีสนทนา ตอบปัญหา ได้วาทะ และนำเสนอเนื้อหาด้วยวิธีปฏิบัติ / ปฏิรูป / และนำเสนอเนื้อหาหลักธรรมที่พัฒนาขึ้นมาใหม่	ระดับปัจเจก + ระดับสังคม ทั้งในประเด็นสถานภาพ / ทิฐิ คติ ความเชื่อ / เป้าหมายของชีวิต /

กลุ่มผู้ปฏิบัติตามธรรมเนียมปฏิบัติที่แพร่หลายอยู่ในขณะนั้น	เนื้อหาสาระที่แสดงแนวปฏิบัติที่ถูกต้องตามหลักพุทธ เนื้อหาที่มีลักษณะปฏิรูป	ใช้วิธีสนทนา ตอบปัญหา และนำเสนอเนื้อหาด้วยวิธีปฏิบัติ / ปฏิรูป / และนำเสนอเนื้อหาหลักธรรมที่พัฒนาขึ้นมาใหม่	ระดับปัจเจก + ระดับสังคม ทั้งในประเด็นสถานภาพ / ทัศนคติ ความเชื่อ / ธรรมเนียมปฏิบัติ / เป้าหมายของชีวิต / ระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคม
--	--	---	--

ตารางที่ ๒ แสดงความสัมพันธ์ระหว่างวัตถุประสงค์ เนื้อหาสาระ วิธีการสื่อสาร และการเปลี่ยนแปลงสังคมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

วัตถุประสงค์	เนื้อหาสาระ	วิธีการสื่อสาร	การเปลี่ยนแปลง
หลัก – เพื่อประโยชน์เพื่อก่อให้เกิด ศีล สมาธิ และปัญญา		ใช้กระบวนการสื่อสารด้วยปัญญา เพื่อให้เกิดปัญญา บนฐานของสัมมาทิฐิ	ระดับปัจเจก + ระดับสังคม
เพื่อประโยชน์ตน (ของผู้รับสารเอง)	ระดับปรมัตถ์ เนื้อหาที่เป็นแก่นแกนของพระพุทธศาสนา ไม่เคยมีศาสดา เจ้าลัทธิใดเสนอมาก่อน	ศีล ซึ่งเป็นไปเพื่อฝึกกายและวาจา เกื้อกูลแก่ความบริสุทธิ์ ทรงใช้วิธีการสื่อสารด้วยการบัญญัติสิกขาบท	ระดับปัจเจก
		สมาธิและปัญญา ซึ่งเป็นการฝึกทางด้านจิตและปัญญา ทำการสื่อสารภายในตนเอง แบบโยนิโสมนสิการ + การเจริญสมาธิ / ทำการสื่อสารกับบุคคลอื่น โดยใช้การสื่อสารเชิงวัจนะ ร่วมกับการตั้งใจฟัง โดยใช้วิธีการต่างๆ เช่น การสนทนา ถาม-ตอบ ย้อน	

		ถามปัญหา อธิบาย เปรียบเทียบ ยก อุปมาอุปไมย แสดงจาก ง่ายไปหายาก ทำเรื่องยาก ให้เป็นเรื่องง่าย พุ่งตรง เข้าสู่ประเด็น / สื่อสารเชิงอวัจนะ รวมทั้ง การสื่อสารแบบพิเศษ เช่น การใช้ฤทธิ์ ให้ปฏิบัติจริง คือ การ เจริญสมาธิวิปัสสนา กรรมฐาน	
ประโยชน์ผู้อื่น	ระดับปรมัตตสัง สัต และ แนวปฏิบัติเพื่อการอยู่ ร่วมกัน ที่เกื้อกูลต่อพระ วินัย + ระดับโลกิยธรรม ต่างๆ เช่น กุศลกรรมบถ ๑๐	การสื่อสารกับบุคคลอื่น ร่วมกับการตั้งใจฟัง	ระดับสังคม
ประโยชน์ตนและผู้อื่น	ระดับปรมัตตสัง + ระดับโลกิยธรรมต่างๆ	การสื่อสารกับบุคคลอื่น ร่วมกับการตั้งใจฟัง + การสื่อสารภายในตนเอง + การปฏิบัติจริง	ระดับปัจเจก + ระดับ สังคม
ประโยชน์โลกนี้	โลกิยธรรม / สัต / กุศล กรรมบถ ๑๐	ศีลสำหรับบรรพชิตหรือ ฆราวาส การสื่อสารกับ บุคคลอื่น ร่วมกับการ ตั้งใจฟัง + การสื่อสาร ภายในตนเอง + การ ปฏิบัติจริง	ระดับปัจเจก + ระดับ สังคม
ประโยชน์โลกหน้า	โลกิยธรรม / สัต / กุศล กรรมบถ ๑๐	ศีลสำหรับบรรพชิตหรือ ฆราวาส การสื่อสารกับบุคคลอื่น ร่วมกับการตั้งใจฟัง+ การ สื่อสารภายในตนเอง+ การปฏิบัติจริง	ระดับปัจเจก + ระดับ สังคม

ประโยชน์อย่างยิ่ง	ปรมัตถธรรม	ศีลสำหรับบรรพชิตหรือ ฆราวาส การสื่อสารกับ บุคคลอื่น ร่วมกับการ ตั้งใจฟัง + การสื่อสาร ภายในตนเอง + การ ปฏิบัติจริง	ระดับปัจเจก + ระดับ สังคม
วัตถุประสงค์ย่อย			
สื่อสารเพื่อปรับสภาพ ของผู้รับสารให้พร้อมที่ จะรับสารก่อน	เป็นไปตามสภาพของ ผู้รับสาร	ใช้การสื่อสารแบบพิเศษ ร่วมกับกุศโลบายต่างๆ ก่อนทำการสื่อสาร เชิงวัจนะ	ระดับปัจเจก – มีจิตอ่อน จิตที่เหมาะสม อยู่ใน สภาพที่พร้อมรับเนื้อหา สาร
แก้ทักขิณที่เห็นผิด	เป็นไปตามที่ผู้รับสาร เสนอประเด็น เช่น กรรม ที่ให้ผลมากในระหว่าง กรรม ๓ / การติดตามการ ให้ผลของกรรมใน สัมปรายภพ / วรรณะที่ ประเสริฐ / ทางไปอยู่ ร่วมกับพรหม / ปาฏิหาริย์ / มิจลาทักขิณต่างๆ	การสื่อสารเชิงวัจนะ เช่น การสนทนา ถาม-ตอบ อธิบาย หรือได้วาตะ ย้อน ถามปัญหา ยก อุปมาอุปไมย แสดงจาก ง่ายไปหายาก ทำเรื่องยาก ให้เป็นเรื่องง่าย ฟุ้งตรง เข้าสู่ประเด็น และใช้วิธี ปฏิรูป ปฏิวัติเนื้อหา + เสนอเนื้อหาที่พัฒนาขึ้น ใหม่	ระดับปัจเจก จากอหังการ ชน เป็นกัลยาณชน หรือ อริยชน + ระดับสังคม ใน ประเด็นทักขิณ คติความเชื่อ (ทักขิณของสังคม)
เปลื้องข้อสงสัย	เป็นไปตามที่ผู้รับสาร เสนอประเด็น เช่น ข้อ กล่าวหา ๘ ประการ เกี่ยวกับการไม่ให้ทำและ การให้ทำ /	การสื่อสารเชิงวัจนะ เช่น การสนทนา ถาม-ตอบ อธิบาย ย้อนถามปัญหา ยกอุปมาอุปไมย /ปฏิรูป ปฏิวัติเนื้อหา + เสนอ เนื้อหาที่พัฒนาขึ้นใหม่	ระดับปัจเจก จากอหังการ ชน เป็นกัลยาณชน หรือ อริยชน
แก้ไขหรือให้เข้าใจใน ธรรมเนียมหรือวัตร ปฏิบัติ	เป็นไปตามที่ผู้รับสาร เสนอประเด็น เช่น ทิส ๖ / การบูชาัญญ / การ ประพาศเปลี่ยนแบบสัตว์	การสื่อสารเชิงวัจนะ เช่น การสนทนา ถาม-ตอบ อธิบาย ย้อนถามปัญหา ยกอุปมาอุปไมย /ปฏิรูป ปฏิวัติเนื้อหา + เสนอ เนื้อหาที่พัฒนาขึ้นใหม่	ระดับปัจเจก จากอหังการ ชน เป็นกัลยาณชน หรือ อริยชน + ระดับสังคม ใน ประเด็นทักขิณ คติความเชื่อ (ทักขิณของสังคม)

ตารางที่ ๑ แสดงความสัมพันธ์ระหว่างบริบท กับ เนื้อหาสาร วิธีการสื่อสาร และการเปลี่ยนแปลง
สังคมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

บริบท	เนื้อหาสาร	วิธีการสื่อสาร	การเปลี่ยนแปลง
บริบทในภาพรวม			
ด้านลักษณะการสื่อสาร ของสังคม - เป็นสังคมมุข ปาละ	เนื้อหาหลักธรรมคำสอน ต่างๆ ในพระพุทธศาสนา	กระจายช่องทางการ สื่อสารด้วยสื่อบุคคลให้ กระจายไปในพื้นที่ต่างๆ ให้มากที่สุด + ทรง อนุญาตการใช้ภาษามคธ ซึ่งเป็นภาษาที่ใช้กันมาก และทุกวรรณะสามารถ เข้าใจได้	ระดับปัจเจก การ เปลี่ยนแปลงสถานภาพ ทฤษฎี คติ ความเชื่อ ธรรมเนียมปฏิบัติ เป้าหมายใน ชีวิต ระดับสังคม การ เปลี่ยนแปลงสถานภาพ ทางสังคม ระบบ ความสัมพันธ์ของคนใน สังคม ทฤษฎี คตินิยม ธรรมเนียมปฏิบัติ ระบบ การศึกษา
สังคมพราหมณ์	เนื้อหาสารมีลักษณะ ปฏิบัติ และปฏิรูป แนวคิด และแนวทางปฏิบัติใน ศาสนาพราหมณ์ เช่น เรื่องอนัตตา ปฏิจ্ঞสมุป บาท อริยสัจ ๔ กรรม สังสารวัฏ การบูชาทิศ ๖ การบูชาขัณ्ड	ใช้ช่องทางการสื่อสารที่มี อยู่คือ การแสดง และ แลกเปลี่ยนทัศนะ ลัทธิ ความรู้ ความเชื่อ ณ ศาลา ถกแถลง ด้วยการเข้าไป สนทนากับสมณ พราหมณ์ ปริพาชก ทั้งหลาย ด้วยทำทีที่ไม่ เป็นปรปักษ์ ถามถึงเรื่องที่ สนทนาค้างกันอยู่ก่อน ตอบ และอธิบายเพิ่มเติม ตามหลักในพุทธศาสนา ในลักษณะของการปฏิรูป และปฏิบัติเนื้อหาคำสอน ซึ่งเป็นประเด็นมาแต่เดิม นั้น	ระดับปัจเจก การ เปลี่ยนแปลงสถานภาพ ทฤษฎี คติ ความเชื่อ ธรรมเนียมปฏิบัติ เป้าหมายใน ชีวิต ระดับสังคม การ เปลี่ยนแปลงสถานภาพ ทางสังคม ระบบ ความสัมพันธ์ของคนใน สังคม ทฤษฎี คตินิยม ธรรมเนียมปฏิบัติ ระบบ การศึกษา

ยุคแสวงหาความรู้	เนื้อหาสาระสำคัญอันเป็นแก่นแกนของหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ทั้งที่ยังไม่เคยมีเจ้าลัทธิ ศาสดาใดนำเสนอมาก่อน และเนื้อหาที่มีลักษณะปฏิบัติและปฏิรูป รวมทั้งเกณฑ์การพิจารณาคำสอน ความเชื่อ ความเห็นของลัทธิความเชื่อต่างๆ	ใช้การสื่อสารเชิงกุศโลบาย เช่น การสื่อสารเชิงรุก ทั้งในแง่พื้นที่และในคนทุกชนชั้น ที่เรียกรวมว่า การประกาศศาสนา การรับบิณฑบาต การใช้ช่องทางการสื่อสารที่มีอยู่ คือการแสดง+แลกเปลี่ยนทัศนะ ลัทธิ ความรู้ ความเชื่อ ณ ศาลาถกแถลง	เปลี่ยนศาสนา และนำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงระดับปัจเจก และระดับสังคม ในด้านสถานภาพ ทัศนคติ นิยม ธรรมเนียมปฏิบัติ เป้าหมายในชีวิต ระบบการศึกษา
กษัตริย์เป็นผู้ปกครองสูงสุด	เนื้อหาสาระเน้นที่คุณสมบัติของผู้ที่เป็นผู้ปกครอง ซึ่งต้องมีธรรมเป็นหลัก	ใช้วิธีการสื่อสารด้วยอวัจนภาษาซึ่งส่งผลกระทบในด้านอารมณ์ความรู้สึกในลำดับแรกที่พบกัน โดยใช้ปริมาณของพระสาวกจำนวนมาก ร่วมกับข่าวสารเกี่ยวกับองค์พระพุทธเจ้าที่มีการแพร่กระจายอยู่ก่อนแล้ว / ทรงแสดงธรรมที่มีเนื้อหาเหมาะสมแก่พระราชา และชาวเมืองทั้งหลาย	ระดับสังคม - สังคมสันติสุข
บริบทย่อยเฉพาะกรณี			
สอดคล้องกับผู้รับสารแต่ละกลุ่มและวัตถุประสงค์ย่อย เช่น กรณีของพระยสนางปฐาจารา พระนางเขมา อุบาลีคหบดี เป็นต้น	สอดคล้องกับผู้รับสารแต่ละกลุ่มและวัตถุประสงค์ย่อย	สอดคล้องกับผู้รับสารแต่ละกลุ่มและวัตถุประสงค์ย่อย	ระดับปัจเจก + ระดับสังคม
การวิวาทกันของภิกษุ	ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน ซึ่งทำให้เป็นที่รัก ที่เคารพ เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์กัน ไม่วิวาทกัน เพื่อความสามัคคีกัน และเป็นหนึ่งเดียวกัน	(ได้สวน แสดงธรรม) (อวัจนะภาษา – เสด็จปลีกไปแต่ผู้เดียว จากสงฆ์หมู่ นั้น)	ระดับสังคม - อยู่ร่วมกันอย่างสันติ และไม่จองเวรกัน

	ทฤษฎีอันประเสริฐ ฯลฯ อุปกิเลส ฯลฯ ซึ่งเป็น เนื้อหาสาระที่มีความลุ่มลึก เป็นธรรมชั้นสูงขึ้นไป	(แสดงธรรม)	ระดับปัจเจก – เปลี่ยน สถานภาพจากปุถุชน เป็น อริยชน ระดับสังคม – การอยู่ร่วมกันอย่างสันติ ปราศจากความบาดหมาง
--	---	------------	--

๕.๒ อภิปรายผล

มีคำกล่าวที่สะท้อนความสงสัยว่า “ทำไมคนสมัยพุทธกาลจึงบรรลุธรรมกันได้เร็ว หรือ ง่าย เพียงแค่ได้ฟังพระพุทธเจ้าแสดงธรรม ก็สามารถบรรลุธรรมแล้ว” และโดยมากมักคิดว่าเป็น เรื่องบุญบารมีที่สั่งสมมาแต่อดีต อย่างไรก็ตาม นั่นอาจเป็นส่วนหนึ่งที่ว่า “เป็นผู้ได้ทำบุญมาแต่ปาง ก่อน” ซึ่งก็ถือได้ว่า ได้ก่อเหตุหรือได้สร้างเหตุปัจจัยที่ดีไว้แล้ว (มาแต่อดีต) นั่นเอง ซึ่งเป็นไปตาม กฎเหตุและผล ตามทฤษฎีปัจจัยการ หรือตามหลักอิทัปปิจจยตา แต่เหตุอีกส่วนหนึ่งนั้นมาจาก บริบทและการสื่อสารที่เหมาะสม อันเป็นเหตุปัจจุบัน (ของสมัยนั้น) กล่าวคือ

จากบริบททางสังคมอินเดียในสมัยพุทธกาล ซึ่งเป็นสังคมที่กำลังอยู่ในช่วงเวลาของการ เปลี่ยนแปลง นั่นคือ พวกพราหมณ์เริ่มสูญเสียอำนาจลง เพราะความเสื่อมในการประเพณีปฏิบัติ ด้วยการอาศัยคัมภีร์พระเวทมาแสวงหาผลประโยชน์เข้าสู่ตน เช่น ใช้การบูชาัญญเพื่อเป็นเครื่องมือ แสวงหาผลประโยชน์^๑ ในขณะที่กษัตริย์และคหบดีทั้งหลายเริ่มมีอำนาจขึ้นมา เพราะต้องมีการ ก่อตั้งเพื่อป้องกันการรุกรานจากภายนอกหรือระหว่างรัฐและการค้าเจริญขึ้น และการเปลี่ยนแปลงนี้ ไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะทางสังคมเท่านั้น แต่ขยายและกระทบไปถึงระบบวิถีคิด แนวทางปฏิบัติทาง ศาสนาและวัฒนธรรมด้วย ดังจะเห็นได้ว่าเกิดนักคิดนักปราชญ์เจ้าลัทธิขึ้นมากมาย ที่นำเสนอ แนวคิดที่แตกต่างและท้าทายแนวคิดคำสอนในคัมภีร์พระเวทที่เคยทรงอำนาจอยู่ในสังคมอินเดียมา แต่ก่อน เพื่อแสวงหาคำตอบต่อปัญหาความทุกข์ของมนุษย์ด้วยเหตุผลและปัญญามากขึ้น กว่าที่เคย เป็นเคยเชื่อแต่เฉพาะจากคัมภีร์พระเวท นี่เป็นดัชนีบ่งชี้ที่สำคัญของการเปลี่ยนแปลงที่ได้ก่อตัวขึ้น ในสังคมอินเดีย^๒

^๑ ดูรายละเอียดในเชิงอรรถ พ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๒๗/๓๗๓.

^๒ ดูรายละเอียดใน สุวัฒน์ จันทระงาน, ความเชื่อของมนุษย์ เกี่ยวกับปรัชญาและศาสนา, หน้า

๓๓๕ – ๓๓๖., Mitchell, Donald W., **Buddhism : Introducing the Buddhist Experience**. pp. 9-10., Pande,

Govind Chandra, **Studies in the Origins of Buddhism**. pp. 311-312.

ท่ามกลางความเป็นไปดังกล่าว การเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าก็เช่นกันที่สืบเนื่องมาจากความพยายามที่จะคลี่คลายปัญหาความทุกข์ของมนุษย์ แต่แนวทางที่มีอยู่แต่เดิมทั้งหมดนั้นยังไม่สามารถให้คำตอบได้ และเมื่อพระองค์ทรงค้นพบแล้ว พระองค์ก็ยังได้พบว่ามิช้องว่างทางปัญญาอย่างมากของบุคคลในการที่จะเข้าถึงคำตอบของปัญหานั้น แต่เมื่อพระองค์ทรงตัดสินใจพระทัยที่จะทำการสื่อสารแล้ว ดังนั้นสิ่งที่พระองค์จะต้องทรงกระทำก็คือ การทำให้บุคคลทั้งหลายเกิดปัญญาเพื่อที่จะสามารถจะบรรลุถึงคำตอบของปัญหานั้น จึงทรงพิจารณาเลือกว่าบุคคลใดที่พอจะมีศักยภาพทางปัญญาที่เมื่อพระองค์สื่อสารด้วยแล้ว เขาจะสามารถเข้าถึงคำตอบนั้นได้ และพระองค์ควรจะทำ การสื่อสารกับเขาเหล่านั้นด้วยวิธีใด

อย่างไรก็ดีไม่ว่าจะมีกลุ่มบุคคลที่มีศักยภาพมาก มีศักยภาพน้อย วิธีการที่พระองค์จะสื่อสารกับพวกเขาเหล่านั้นให้เกิดปัญญา พระองค์เลือกที่จะใช้วิธีการสื่อสารด้วยภาษา และรูปแบบที่ผู้รับสารสามารถเข้าใจและเข้าถึงได้ง่าย เมื่อพิจารณาจากสังคมอินเดียแต่เดิมที่อยู่ภายใต้ระบบคิดและวัฒนธรรมของคัมภีร์พระเวท การเข้าถึงคัมภีร์พระเวทนั้นมีใช้กระทำได้โดยง่ายทั้งในแง่ของภาษาและวัฒนธรรมความเชื่อ และมีใช้กระทำได้โดยตรงด้วยตัวของบุคคลทั่วไปเอง ต้องกระทำผ่านตัวแทนเป็นบุคคลอีกกลุ่มหนึ่งที่เรียกว่าพราหมณ์ วิธีการสื่อสารที่จะได้ผลจึงต้องตอบสนองคลี่คลายอุปสรรคเหล่านี้ นั่นคือการที่พระองค์ทรงใช้วิธีการเชิงรุกให้พระสาวกเดินหน้าเข้าหาประชาชน ทั้งยังอนุญาตภาษาที่คนทั้งหลายทั่วไปใช้กัน และโดยเนื้อหาที่ว่าบุคคลแต่ละคนสามารถที่จะเข้าถึงคำตอบอันเป็นปัญหาความทุกข์ของมนุษย์ทุกคนนั้นได้ด้วยตนเอง โดยมีต้องกระทำผ่านตัวแทน โดยอาศัยการสื่อสารภายในตนเองเป็นหลัก ร่วมกับปัจจัยเสริมคือการได้รับเนื้อหาสารที่ถูกต้องการสื่อสารกับแหล่งสารที่ดี ส่วนวิธีการที่จะลดช่องว่างทางปัญญา พระองค์ทรงใช้วิธีการสื่อสารที่เป็นลำดับ เช่น การแสดงอนุပ္พพิคคา เป็นการเตรียมความพร้อมทางปัญญาของผู้รับสารเป็นลำดับๆ ไป ก่อนแสดงอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นความรู้ที่ต้องอาศัยปัญญายิ่งในการเข้าถึง นอกจากกรณีการแสดงอนุပ္พพิคคา ก่อนการแสดงอริยสัจ ๔ การแสดงเนื้อหาอื่นๆ ที่เป็นแก่นแกนสำคัญอันนำไปสู่คำตอบนั้น เช่น ปฏิจ্ঞสมุปบาท ไตรลักษณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องอนัตตา พระองค์ทรงใช้วิธีการสื่อสารที่จะทำให้เข้าถึงได้ง่ายขึ้นจากการเปรียบเทียบ ยกอุปมาอุปมัย การถามตอบ ทั้งนี้เป็นไปตามศักยภาพของผู้รับสาร ด้วยเหตุเหล่านี้จึงปรากฏว่ามีผู้บรรลุธรรมได้ง่าย เร็ว เป็นจำนวนมาก เพราะฝ่ายผู้ส่งสารนั้นมีความรู้มาก มีปัญญามาก รู้จักเลือกใช้วิธีการสื่อสารที่เหมาะสมสอดคล้องกับผู้รับสาร ในขณะที่ผู้รับสารเองก็มีความพร้อมที่จะรับสาร อันมาจากเหตุปัจจัยทั้งในฝ่ายตนเองและบริบทแวดล้อม – จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงในตนเอง อันเป็นการเปลี่ยนแปลงในระดับปัจเจกจำนวนมาก

อย่างไรก็ดีในแม่แต่เนื้อหาที่จะตอบสนองต่อวิถีการดำรงชีวิตของผู้ครองเรือน ซึ่งเป็นมิติทางสังคมที่บุคคลจะต้องอยู่ร่วมกันในฐานะสมาชิกของสังคม พระองค์ก็ทรงใช้วิธีการเช่นเดียวกัน และนำเสนอเนื้อหาสาระที่จะเป็นหลัก เป็นแนวทางปฏิบัติ เพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันของสมาชิกของสังคมด้วยความสุข อันเป็นการตอบปัญหาความทุกข์ของมนุษย์เชิงสังคมในการอยู่ร่วมกัน นอกจากนี้ยังเป็นการเตรียมสมาชิกของสังคมให้เกิดการพัฒนาตนเองไปทีละลำดับ ตามศักยภาพ เพื่อการเข้าถึงคำตอบของปัญหาคือความทุกข์สูงสุดของมนุษย์ด้วย

ในเชิงสังคมนี้ พระพุทธองค์ทรงเลือกกระทำการสื่อสารกับบุคคลที่กำลังทรงอิทธิพลและอำนาจในทางสังคมในขณะนั้น คือ กษัตริย์และคหบดีทั้งหลาย ดังจะพบเนื้อความมากมายในพระไตรปิฎกที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม ได้ตอบปัญหา สนทนากับพระราชา และคหบดีผู้มีชื่อเสียง รวมทั้งพราหมณ์มหาศาลผู้มีชื่อเสียง ซึ่งได้รับสิทธิในการปกครองชุมชน เพราะบุคคลเหล่านี้ล้วนเป็นบุคคลสำคัญ (key person) ในแง่ของการเป็นผู้นำทางความคิดของประชาชนทั้งหลาย เมื่อรวมกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นแล้วของปัจเจกจำนวนมาก ย่อมส่งผลต่อสังคมได้

ในส่วนของพราหมณ์ที่จัดได้ว่าเป็นกลุ่มผู้รับสารซึ่งเป็นปัญญาชนของสังคม สมณะ นักบวช ปริพาชกทั้งหลายซึ่งเป็นกลุ่มผู้รับสารที่เป็นผู้แสวงหาทางปัญญา พระองค์ทรงใช้วิธีที่จะไม่ก่อให้เกิดการเผชิญหน้า เช่น เข้าไปสนทนากับบรรดาสมณพราหมณ์ ปริพาชกทั้งหลายด้วยท่าทีไม่เป็นปรปักษ์ ส่วนในแง่เนื้อหาพระองค์ทรงนำเสนอเนื้อหาด้วยวิธีประนีประนอมในส่วนที่ประนีประนอมได้ เช่น เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับศีลธรรมจริยธรรมของบุคคลและสังคมบางประการซึ่งไม่ขัดกับหลักการของพระพุทธศาสนา เช่น ศีล ๕ ทรงใช้วิธีปรับปรุงบางส่วน โดยคงบางส่วนไว้แล้วอธิบายให้ความหมายบางส่วนเสียใหม่ที่เรียกว่าปฏิรูป เช่น การคงคำว่าบวชชัญญ การไหว้ทิศ เป็นต้น แต่ให้ความหมายและวิธีการใหม่ แม่แต่คำบางคำที่บ่งถึงสถานภาพสูงสุด หรือสถานภาพของความเป็นผู้แสวงหาคำตอบสูงสุด ก็ทรงให้ความหมายเสียใหม่ เช่น คำว่าพรหม พราหมณ์ ผู้ลอยบาป มุนี สมณะ เป็นต้น สำหรับเนื้อหาที่แตกต่างและเข้ากันไม่ได้เลยกับเนื้อหาในทางพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีโต้แย้ง หักล้าง อย่างที่เรียกว่าปฏิวัติ เช่น เนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องอัตตา และอนัตตา เป็นต้น อย่างไรก็ตามเนื้อหาวิธีการทั้งหมดเหล่านั้นยังมีเนื้อหาที่นำไปสู่คำตอบของปัญหาอย่างสิ้นเชิง ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงทรงนำเสนอเนื้อหาที่จะนำไปสู่คำตอบ อันเป็นที่สุดแก่นักแสวงหาทั้งหลายไว้ด้วย นั่นคือ ความรู้ที่พระองค์ทรงค้นพบ ได้แก่ ความรู้เกี่ยวกับอริยสัจ ๔ ซึ่งเชื่อมโยงกับความรู้ในเรื่องปฏิจกสมุปบาท และไตรลักษณ์

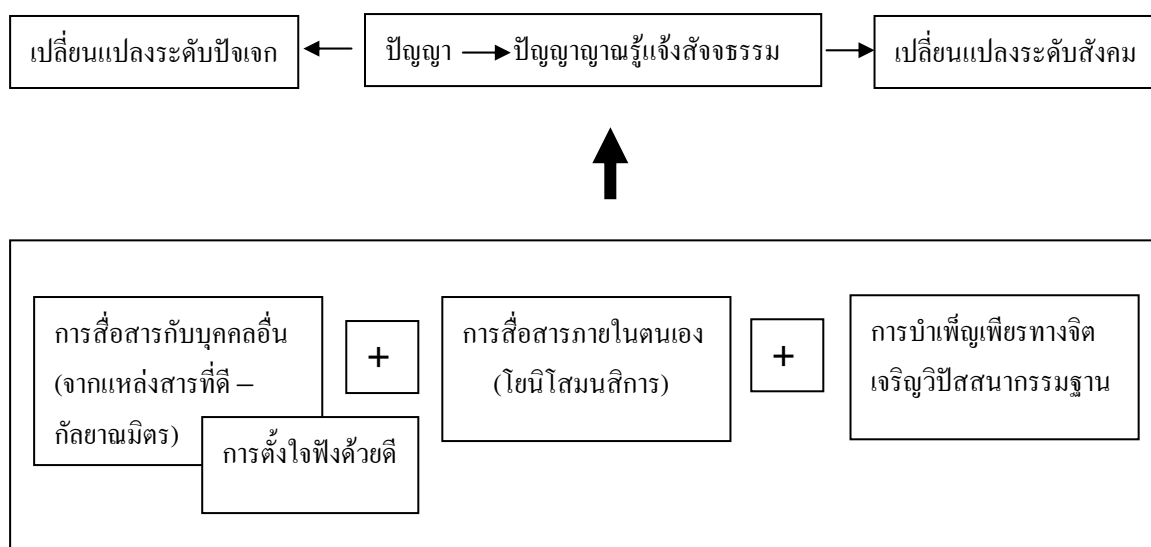
การสื่อสารของพระพุทธเจ้ามิได้เป็นไปโดยบังเอิญหรือเป็นไปตามธรรมชาติ แต่การสื่อสารนั้นเป็นไปอย่างมีกุศโลบาย แท้จริงเพราะพระองค์ทรงมีวัตถุประสงค์ที่ชัดเจนแน่นอน คือ เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนอย่างแท้จริง ซึ่งเป็นวัตถุประสงค์ตั้งแต่แรกที่ทรงตัดสินใจพระทัยทำการ

สื่อสาร แม้จะทรงทราบว่า มีช่องว่างทางปัญญามากมาย และเมื่อพิจารณาถึงกลุ่มผู้รับสารในครั้งแรกที่พระองค์ทรงพิจารณากลุ่มผู้รับสาร ก็เพื่อพิจารณาว่ามีผู้มีความสามารถรู้ธรรมตามที่พระองค์จะทรงสั่งสอนหรือไม่ เมื่อทรงทราบว่า มี ซึ่งเป็นไปตามกำลังศักยภาพของผู้รับสารแต่ละคน พระองค์จึงทรงเลือกที่จะทำการสื่อสารกับผู้ที่มีความสามารถที่จะสามารถรู้ธรรมตามพระองค์ได้ก่อน ผู้รับสารกลุ่มนี้เมื่อรู้ธรรมตามพระองค์แล้วจะเป็นกำลังสำคัญในการที่จะทำการสื่อสารกับผู้รับสารกลุ่มอื่นๆ ต่อไปอีก เมื่อพิจารณาถึงกลุ่มผู้รับสารที่เป็นผู้เข้าเฝ้า หรือเข้าไปทำการสื่อสารกับพระพุทธเจ้าโดยทั่วไป พบว่ามีอยู่ ๔ จำพวก คือ พวกกษัตริย์ พราหมณ์ คหบดีและสมณะทั้งหลาย^๓ พบว่ากลุ่มผู้รับสารเหล่านี้ล้วนเป็นกลุ่มผู้รับสารที่เป็นบุคคลสำคัญ (key person) ที่เมื่อพระองค์ทรงทำการสื่อสารด้วยแล้วสามารถส่งผลกระทบเป็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมได้ กล่าวคือ พวกกษัตริย์ ถือว่าเป็นผู้มีอำนาจในทางอาณาจักร พราหมณ์ ถือว่าเป็นกลุ่มปัญญาชนของสังคม คหบดีเป็นผู้กุมอำนาจทางเศรษฐกิจ ส่วนสมณะ เป็นผู้แสวงหาทางปัญญา จัดเป็นนักคิดของสังคม ผู้รับสารเหล่านี้เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงในตนเองแล้ว ย่อมส่งผลกระทบถึงการเปลี่ยนแปลงในระดับสังคมด้วย

และเมื่อพิจารณาการสื่อสารที่เกิดขึ้น จากหลักสัปปริสธรรม ๗ คือ รู้จักเหตุ รู้จักผล รู้จักตน รู้จักประมาณ รู้จักเวลา รู้จักชุมชน และรู้จักบุคคล แล้วพบว่า การสื่อสารในพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนของการสื่อสารกับบุคคลอื่นด้วยการสื่อสารเชิงวัจนะนั้น อาศัยธรรม ๗ ประการนี้ เป็นคุณสมบัติที่ดีที่พึงมีสำหรับผู้ส่งสารเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ ผู้ส่งสารนั้นต้องเป็นผู้ที่รู้จักเนื้อหาสาระที่จะทำการสื่อสารเป็นอย่างดี สามารถแจกแจงได้รู้เนื้อหา ความหมายอย่างกระจ่างชัด รู้จักผลที่จะเกิดจากการสื่อสารด้วยเนื้อหานั้นๆ กล่าวคือ รู้ว่าจะสื่อสารเนื้อหาสาระอะไรเพื่อผลหรือเพื่อวัตถุประสงค์อะไร รู้จักสถานะของตนเอง ความสามารถของตนเองที่จะทำการสื่อสาร รู้สถานการณ์ บริบทที่จะทำการสื่อสารอย่างเหมาะสมด้วยเนื้อหาอะไร เพื่อวัตถุประสงค์อะไร ทั้งในแง่ของเวลาและสถานการณ์แวดล้อมที่เหมาะสม ซึ่งสอดคล้องผู้รับสารประเภทต่างๆ ด้วย เห็นได้ว่ามีความครอบคลุมทั้งในส่วนผู้ส่งสาร เนื้อหาสาระ ช่องทางหรือวิธีการสื่อสาร และผู้รับสาร อีกทั้งยังรวมเข้ากับวัตถุประสงค์ และบริบทในการสื่อสารเข้าไว้ด้วย นับว่าหลักการเกี่ยวกับการสื่อสารในพระพุทธศาสนานี้มีมานานเกือบ ๒,๖๐๐ ปีมาแล้ว แต่ก็ยังสามารถนำมาใช้ได้ในปัจจุบัน ซึ่งปรากฏในทฤษฎีการสื่อสารที่ใช้กันอยู่อย่างแพร่หลายในปัจจุบัน และเมื่อใช้ได้อย่างถูกต้องเหมาะสม กล่าวคือ มีการกำหนดวัตถุประสงค์ที่ชัดเจนแน่นอนแล้ว อาศัยการสื่อสารตามแนวสัปปริสธรรม ๗ นี้ ย่อมเกิดผลตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ เช่นการเปลี่ยนแปลงอย่างหนึ่งอย่างใด

^๓ ดูรายละเอียดในเชิงอรรถ ที.ที.(ไทย) ๘/๓๓๒/๑๒๕.

อย่างไรก็ตามนอกจากการสื่อสารกับบุคคลอื่นแล้ว พระพุทธเจ้าทรงเน้นการสื่อสารภายในตนเองของบุคคล ร่วมกับการปฏิบัติด้วยตนเองอย่างจริงจัง นั่นคือ การคิดแบบโยนิโสมนสิการ และการบำเพ็ญเพียรทางจิตเจริญสมาธิวิปัสสนา เพื่อให้เกิดปัญญาญาณที่สามารถตัดกิเลสได้อย่างแท้จริง อันจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงสวนกระแส (กิเลส) โดยสิ้นเชิง โดยทั่วไปแล้วเพียงอาศัยการสื่อสารที่เกิดจากการสื่อสารกับบุคคลอื่นตามแนวสัปปริสรธรรม ๗ และการสื่อสารภายในตนเอง ย่อมก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างหนึ่งอย่างใดขึ้นได้ตามแต่วัตถุประสงค์ที่กำหนด แต่อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงตามแนวทางของพระพุทธศาสนานั้นมุ่งตามหลักการเรื่องประโยชน์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในข้อประโยชน์อย่างยิ่ง คือ การบรรลุธรรมสูงสุด การดับทุกข์ตัดกิเลสได้โดยสิ้นเชิง การบรรลุมรรคผลนิพพาน ดังนั้นการสื่อสารดังกล่าวจึงต้องร่วมกับการปฏิบัติบำเพ็ญเพียรทางจิต เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ด้วย ซึ่งเป็นจุดต่างจากการสื่อสารอื่นๆ ที่มีอยู่ในสมัยพุทธกาล และแม้ในสมัยปัจจุบัน กล่าวได้ว่าเป็นการสื่อสารที่มีอยู่เฉพาะในพระพุทธศาสนา

แผนภาพที่ ๕.๑ แสดงการสื่อสารในทางพระพุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลง

โดยเหตุเหล่านี้การสื่อสารจึงนำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงในสังคมอินเดียได้ ทั้งในระดับปัจเจกและระดับสังคม โดยการเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นไปในทิศทางตามอุดมการณ์เรื่องประโยชน์ในทางพระพุทธศาสนา

หากจะพิจารณาตามแนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงสังคม พบว่า

๑. ปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสังคมอันเดียก็คือ เกิดประดิษฐกรรมทางสังคม นั่นคือ การเกิดศาสนาใหม่คือพุทธศาสนาซึ่งเมื่อเกิดศาสนาใหม่ขึ้นแล้ว การสื่อสารก็มีบทบาทตามมา ซึ่งเป็นไปตามกระบวนการเปลี่ยนแปลงได้แก่ เกิดการประดิษฐ์คิดค้น (Invention / Social Invention) หรือเกิดการค้นพบ (Discovery) จากนั้นจึงมีการเผยแพร่ (Diffusion) นั่นคือ พระพุทธเจ้าทรงตัดสินพระทัยทำการสื่อสาร และเกิดการปะทะสังสรรค์ทางวัฒนธรรม (Culture contact) ในลักษณะต่างๆ เช่น เกิดการยืม (Borrowing) ซึ่งมีลักษณะของการแลกเปลี่ยน (Exchange) การกลืนกัน (Assimilation) เช่นการที่พระพุทธเจ้าทรงนำเสนอเนื้อหาสาระที่มีลักษณะปฏิรูป ปฏิวัติ และทรงนำเสนอสิ่งที่พระองค์ทรงค้นพบใหม่ ซึ่งทำให้การสื่อสารนั้นเป็นไปอย่างมีกุศโลบาย สอดคล้องกับผู้รับสาร วัตถุประสงค์ และบริบทในการสื่อสาร ดังอภิปรายแล้วเบื้องต้น

๒. การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมุ่งพิจารณาในระดับพฤติกรรมของบุคคล คือการประพฤติปฏิบัติของบุคคลหรือกลุ่มคน ซึ่งพฤติกรรมที่แสดงออกนี้มีลักษณะบทบาท (Role) ที่ถูกกำหนดโดยสถานภาพทางสังคม เช่น บทบาทของพระราชา บทบาทของผู้ปกครอง หรือปัญญาชนของสังคม บทบาทของครูกับศิษย์ บทบาทของพ่อแม่กับลูก บทบาทของมิตร เป็นต้น อิทธิพลความคิด ความเชื่อ และบุคลิกภาพของคนในสังคมภายใต้สภาวะดังกล่าวมีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมตามมา ซึ่งการเปลี่ยนแปลงนั้นอาจทำได้จากการเปลี่ยนแปลงความคิด ความเชื่อ บุคลิกภาพ บทบาทของคนในสังคม ดังที่พระพุทธองค์ทรงสื่อสารแล้วทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความคิด ความเชื่อ บุคลิกภาพ หรือคุณภาพของความเป็นมนุษย์ของปัจเจกบุคคลและบุคคลสำคัญ (key person) รวมทั้งบุคคลอื่นๆ แล้วทำให้การสื่อสารแพร่ขยายเป็นทอดๆ ไปสู่บุคคลอื่นๆ ในสังคมอีก ซึ่งนอกจากจะเป็นการเปลี่ยนแปลงในระดับพฤติกรรมของบุคคลหรือกลุ่มบุคคลแล้ว ยังมีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระดับโครงสร้างของสังคมด้วย

การเปลี่ยนแปลงนั้นสรุปได้ใน ๒ ลักษณะ คือ

๒.๑ การเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Social Change) ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เน้นรูปแบบ ความสัมพันธ์ บทบาท การทำหน้าที่ต่างๆ ในเชิงสังคม ดังเช่น การเปลี่ยนบทบาทหน้าที่แนวทางความประพฤติของพระราชาที่มีต่อประชาชนในปกครอง การเปลี่ยนลักษณะความสัมพันธ์และบทบาทหน้าที่ระหว่างครูกับศิษย์ เป็นต้น

๒.๒ การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม (Cultural Change) เป็นการเปลี่ยนแปลงระบบวัฒนธรรม เน้นส่วนประกอบย่อยต่างๆ ดังเช่น การเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมปฏิบัติทั้งหลายตลอดทั้งแนวคิดความเชื่อเกี่ยวกับการปฏิบัติต่างๆ เช่น การบูชาชัย การบูชาทิศ คตินิยมเกี่ยวกับการออกบวช การปฏิบัติต่อกันระหว่างคนในชนชั้นต่างๆ เป็นต้น

๓. ตัวบ่งชี้มิติการเปลี่ยนแปลงใน ๖ ลักษณะ ได้แก่

๓.๑ ลักษณะของการเปลี่ยนแปลง (Identity of Change) การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นเป็นการเปลี่ยนแปลงทั้งพฤติกรรม ความคิด ความเชื่อ เป้าหมายของชีวิต ธรรมเนียมปฏิบัติต่างๆ สถานภาพ บทบาทหน้าที่ และความสัมพันธ์ โดยเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงทฤษฎี ซึ่งนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเชิงพฤติกรรมต่างๆ โดยในพระพุทธศาสนานี้ให้ความสำคัญกับทฤษฎีเป็นอย่างมากดังปรากฏเป็นข้อแรกของอริยมรรคมีองค์ ๘

๓.๒ ระดับของการเปลี่ยนแปลง (Level of Change) เกิดขึ้นทั้งในระดับปัจเจก และระดับสังคม

๓.๓ ระยะเวลาของการเปลี่ยนแปลง (Duration of Change) จำแนกได้ดังนี้คือ หากเป็นการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของสถานภาพในแง่คุณภาพของความเป็นมนุษย์ และการเปลี่ยนแปลงความคิดความเชื่อ หรือทฤษฎี จากมิจาาทฤษฎีเป็นสัมมาทฤษฎี การเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นการเปลี่ยนแปลงระยะยาว หรือเป็นการเปลี่ยนแปลงโดยถาวร โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เป็นการเปลี่ยนแปลงในระดับปัจเจก กล่าวคือ เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงจากปุถุชน เป็นอริยชน การเปลี่ยนแปลงนั้นก็จะเป็นไปโดยถาวร ไม่กลับเปลี่ยนไปเป็นปุถุชนอีก หากยังคงมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ การเปลี่ยนแปลงนั้นก็จะเป็นไปในวิถีของอริยชนในลำดับที่สูงขึ้นไป จนกระทั่งถึงระดับสูงสุดซึ่งไม่เปลี่ยนแปลงอีกในเชิงคุณภาพของความเป็นมนุษย์ ส่วนในระดับสังคมนั้นการเปลี่ยนแปลงอาจเป็นได้ทั้งในระยะสั้น ปานกลาง หรือระยะยาว ทั้งนี้ขึ้นกับปัจจัยต่างๆ ทั้งปัจจัยภายในและภายนอกที่เข้ามากระทบ ดังเช่น ในกาลต่อมาที่ศาสนาพราหมณ์ปรับปรุงตนเองเกิดเป็นศาสนาฮินดู และได้ผนวกรวมพระพุทธเจ้าเข้าเป็นอวตารปางหนึ่งของพระนารายณ์ หรือที่สังคมอินเดียถูกรุกรานจากมุสลิม ทำให้สังคมพุทธในอินเดียเสื่อมสลายไป

๓.๔ ทิศทางการเปลี่ยนแปลง (Direction of Change) กล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการสื่อสารอันเนื่องมาจากศาสนาพุทธได้เกิดขึ้นนั้น เป็นไปในทิศทางที่กล่าวได้ว่า เป็นไปในทิศทางเดียว ที่มีแต่ก้าวไปข้างหน้า ในทางที่ดีขึ้น ไม่มีถอยหลังหรือเลวลง เป็นไปสู่ความสุขสงบสันติทั้งในระดับปัจเจกและระดับสังคม

๓.๕ ความเข้มข้นของการเปลี่ยนแปลง (Magnitude of Change) การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมีทั้งที่เป็นการเปลี่ยนแปลงของบุคคลแต่ละคน และทั้งสังคม เช่น ในการที่พระพุทธเจ้าทรงสื่อสารกับขสกุณบุตรก็ดี หรือ องคุลิมาลก็ดี หรือนางปฏาจารา นางกิสาโคดมิกี้ดี เป็นการเปลี่ยนแปลงของบุคคลแต่ละคน การเปลี่ยนแปลงนั้นกล่าวได้ว่าเป็นไปแบบฉับพลันทันที เป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ของบุคคลนั้นๆ ในขณะที่พระพุทธเจ้าทรงสื่อสารกับพระเจ้าพิมพิสาร และชาวเมืองมคธแสนกว่าคน ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระดับสังคมขึ้น และการเปลี่ยนแปลงนั้นก็

เป็นการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่แบบฉับพลันที่เช่นกันในแง่ของรายบุคคล แต่ในแง่ของสังคมแล้ว การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมิได้เป็นไปแบบฉับพลันทันที แต่มีลักษณะของการเปลี่ยนแปลงปฏิรูปและปฏิวัติ กล่าวคือ หลักปฏิบัติกับคนหมู่มากนั้นมีการปรับให้เข้ากันทั้งในฝ่ายอาณาจักรและในสังคมสงฆ์ ดังปรากฏในการประพฤติปฏิบัติของพระราชา หรือในการบัญญัติพระวินัย เป็นต้น

๓.๖ ความรวดเร็วในการเปลี่ยนแปลง (Rate of Change) หากพิจารณาจากความเข้มข้นของการเปลี่ยนแปลง กล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างฉับพลันทันทีนั้นเป็นการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วมาก ดังจะเห็นได้จากหลายตัวอย่างที่มีผู้รับสารได้ฟังธรรมหรือได้วาทะกับพระพุทธเจ้าแล้วเกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพในแง่คุณภาพของความเป็นมนุษย์ทันที และ/หรือเกิดตัดสินใจเปลี่ยนศาสนาทันที เช่น อุบาลีคหบดี เป็นต้น ส่วนการเปลี่ยนแปลงในวงกว้างระดับสังคมนั้นพบว่า เพียงในพรรษาแรกหลักการตรัสรู้ไม่นาน พระพุทธเจ้าก็ทรงมีพระสาวกลถึง ๖๐ รูปที่ทรงสามารถส่งพระสาวกลเหล่านั้นไปประกาศพระศาสนา หรือทำการสื่อสารกับบุคคลอื่นๆ อีกได้ และนับแต่ตรัสรู้ได้เพียง ๕ เดือน ก็ทรงประดิษฐานพระพุทธศาสนาในแคว้นมคธซึ่งเป็นแคว้นใหญ่ ทรงอิทธิพลแคว้นหนึ่งได้ นั่นหมายความว่า การเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นทั้งในระดับปัจเจกและระดับสังคมอย่างรวดเร็ว จากนั้นการเปลี่ยนแปลงสังคมอินเดียในวงกว้างก็ดำเนินอย่างต่อเนื่องต่อไปจนทั่วชมพูทวีป

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่อง การสื่อสารที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสังคมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก พบว่ายังมีประเด็นต่างๆ ที่น่าสนใจศึกษาอีกมาก รวมทั้งประโยชน์ที่สามารถนำไปปรับใช้ได้กับชีวิตประจำวันและผู้มีอาชีพหรือหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสาร ในสังคมปัจจุบัน ดังนี้

๕.๓.๑ ข้อเสนอแนะทางวิชาการ

๑. การศึกษาเรื่อง การสื่อสารที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสังคมที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนี้ เป็นการศึกษาในภาพกว้าง ภาพรวมซึ่งมีเนื้อหามาก หากมีการศึกษาที่เฉพาะเจาะจงแต่ลึกลงไปในรายละเอียดบางประเด็น ก็จะทำให้มีความครอบคลุมมากขึ้น เช่น ศึกษาเฉพาะการสื่อสารภายในตนเองกับการเปลี่ยนแปลงสังคม หรือการสื่อสารกับบุคคลอื่นกับการเปลี่ยนแปลงสังคม เป็นต้น

๒. ควรมีการศึกษาในประเด็นเกี่ยวกับลักษณะแบบแผนของวิธีการสื่อสาร (หรือการพูด) ที่ปรากฏในเนื้อหาสารของพระไตรปิฎก ในสถานการณ์หรือบริบทต่างๆ ในลักษณะของการวิเคราะห์เนื้อหาสาร (content analysis)

๓. การศึกษาการสื่อสารร่วมกับปัจจัยอื่นในเชิงวิเคราะห์ที่เบี่ยงเบนจากบริบททางสังคมในเชิงประวัติศาสตร์ เป็นประเด็นที่มีความน่าสนใจศึกษาวิจัยต่อไปอย่างยิ่ง

๕.๓.๒ ข้อเสนอแนะในการนำไปใช้ประโยชน์

๑. ควรมีการนำผลจากการศึกษาไปใช้ในชีวิตประจำวัน และในวงการวิชาชีพที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารในทุกวงการ ทั้งนี้เพราะการสื่อสารเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาในชีวิต และในทุกวงการ ทุกสาขาอาชีพ

๒. ในการสื่อสารควรคำนึงถึงประโยชน์ที่จะเกิดแก่ผู้รับสารให้มาก ทั้งในระดับปัจเจกและระดับสังคม โดยเฉพาะระดับสังคม โดยประโยชน์นั้นเป็นประโยชน์ตามอุดมการณ์ในทางพระพุทธศาสนา แม้อาจเป็นเพียงประโยชน์ในโลกนี้ และประโยชน์โลกหน้าเท่านั้นก็ตาม

๓. หลักเกณฑ์ในการตรัสพระวาจาของพระพุทธเจ้า และสัมมาวาจาเป็นเกณฑ์ที่สำคัญ และสอดคล้องกับหลักการเรื่องประโยชน์เพื่อผู้อื่น หรือเพื่อสังคมนั่นเอง ควรได้รับการเผยแพร่และปรับใช้กับสังคมทั้งในชีวิตประจำวัน และในวงวิชาชีพที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสาร ทั้งในสถานการณ์ทางสังคมที่เป็นปกติ และไม่ปกติ